

HISTORICKÝ TYP RACIONALITY AKO ZRKADLO SVOJEJ DOBY

ČERNÍK, V. - VICENÍK, J. - VIŠŇOVSKÝ, E.: Historické typy racionality. Bratislava, Iris 1997, 324 s.

"Ludia vždy žili, mysleli a konali v nejakom historickom rámci - nielen materiálnom, ale aj intelektuálnom." (s. 7). Hegel v predslove k svojej *Filozofii práva* hovorí, že tak ako je každé individuum synom svojej doby, aj filozofia je vyjadrením doby v myšlienkach. Na prvý pohľad toto tvrdenie možno vyznieva ako celkom obyčajná banálna pravda, v bežnom živote sa však práve na ňu často zabúda. V snahe ozrejmiť "historický intelektuálny rámec života ľudí", nazývaný tiež "historický typ racionality", sa pri spoločnom projekte zišli traja poprední slovenskí odborníci v oblasti epistemológie a metodológie vied: Václav Černík (1931), Jozef Vicenfk (1941) a Emil Višňovský (1956); výsledkom ich spoločného viacročného úsilia je práca *Historické typy racionality*, ktorú vydalo v roku 1997 vydavateľstvo IRIS vďaka porozumeniu a podpore Filozofického ústavu SAV a SCOMA Made Trade s. r. o.

Oprávnene možno konštatovať, že ide o prácu originálnu a netradičnú pre dnešnú dobu. Ako už sám jej názov napovedá, predmetom pozornosti autorov sú "historické typy racionality", rozčlenené do troch veľkých tematických okruhov, ktorými sú antický, novoveký a neklasický typ racionality.

Práca sa člení na štyri veľké kapitoly. V prvej, nazvanej *Rozum, racionalita, typ racionality*, sa autori venujú predovšetkým ozrejmovaniu pojmov, ktoré sa často používajú bez presnejšieho vymedzenia. Nejde však o nijaké jednoznačné, rigidné definície, ale skôr o prehľad vymedzení nosných pojmov v tejto metodologickej oblasti, často v ich "slabšom" a "silnejšom" ohraničení. Súčasťou tejto kapitoly je aj pohľad na problém vnútornej dynamiky a vzájomnej súvislosti historických typov racionality, ako to načrtávajú časti *Evolúcia, revolúcia a fulgurácia vo vede* a *Problém korešpondencie teórií, paradigiem a typov racionality*. Popri téme malých, veľkých a globálnych revolúcií vo vede a okrem základnej typológie štyroch typov vedeckej revolúcie autori skúmajú symptóm "súčasnej krízy myslenia", ktorého ťažiskom sú "vzťahy rozmanitosti (plurality, diferenciácie) a jednoty (univerzality, totalizácie), kontinuity a diskontinuity jednotlivých typov racionality" (s. 46).

Ako prvý nosný typ racionality v ľudských dejinách autori v druhej kapitole s názvom *Antický typ racionality* vymedzujú antický (aristotelovský) typ racionality vyrastajúci z racionality každodenného vedomia antickej spoločnosti a z racionálnej kritiky

prvotnej mytológie. Pozornosť mu venujú najmä z hľadiska prechodu od mytologizujúceho stavu spoločnosti k formovaniu systému "filozofia-veda" na ceste od "náboženských vier" a "životných pravidiel" až k vrcholom gréckej filozofie a vedy u Aristotela a jeho nasledovníkov. I keď tento typ racionality nesie prívlastok "antický", spadá doň - i napriek ideologickej odlišnosti - aj štruktúra myslenia stredovekej Európy. V určitom historickom období naráža na hranice svojich možností, čo vedie k výskytu paradoxov a antimónií a k nástupu tendencií k vnútornej transformácii, k formovaniu nového, novovekého typu racionality, nazývaného tiež moderna (modernita); v oblasti spoločenských vzťahov tejto zmene zodpovedá rozpad stredovekého obrazu sveta, prechod od stredovekej feudálnej spoločnosti a naturálneho hospodárstva postupnou eróziou a neskôr aj revolučnými skratkami k modernému kapitalistickému svetu.

Novoveký typ racionality (tretia kapitola) zaznamenáva svoj zenit v 17. až 19. storočí a stáva sa určujúcim typom racionality modernej industriálnej spoločnosti. Na jeho začiatkoch môžeme nájsť slávne mená ako Galilei, Descartes, Kopernik, Kepler, Bacon atď., čo niekedy vedie k tomu, že tomuto typu racionality sa dávajú prívlastky galileovský, descartovský alebo newtonovský typ racionality. Od 15. storočia, do ktorého siahajú jeho korene, predstavuje postupné konštituovanie konceptuálnych a inštitucionálnych základov modernej vedy na pozadí vedeckej revolúcie, smerovanie "od javu k podstate, resp. od ideácie tvaru (charakteristickej pre antický typ racionality) k ideácii pohybu" (s. 96). Táto bytostná premena charakteru myslenia je nepredstaviteľná bez descartovského racionalizmu, ktorý - i keď to možno vyznie paradoxne - prišiel s myšlienkou, že "kritériá pravdivosti a objektívne poznanie treba hľadať v subjekte (odtiaľ karteziánsky subjektivismus ako forma individualizmu a obhajoba autority individuálneho rozumu a jeho autonómie" (s. 97). V rámci novovekého typu racionality sa svet chápe ako mozaika prvkov, ako sústava členov vzťahového systému. "Svet" sa transformuje do podoby veľkej knihy prírody, ktorú treba iba správne čítať - táto idea rezonuje u Bacona i Galileiho. Vlastnosti vecí sa kvantifikujú, merajú a počítajú, ideálom vedy sa stáva matematická a neskôr fyzikálna metóda. Vyvrcholením tohto typu racionality sú koncom 18. storočia, v 19. storočí a prakticky takmer dodnes dve podstatne protirečivé tendencie vo vývoji myslenia: na jednej strane osvietenský racionalizmus, racionalizmus nemeckej klasickej filozofie (zavŕšený obrovskou stavbou Hegelovho chrámu rozumu) a smer vyúsťujúci do pozitivistického racionalizmu, predovšetkým v podobe novopositivistického programu v prvej polovici 20. storočia (v oneskorených dozvukoch postpozitivismu a kritického racionalizmu dodnes), na strane druhej vlna romantizmu, ktorá sa - odnášajúc so sebou často všetko, čo jej stálo v ceste - prevalila Európou ako reakcia na "nezdravo" racionálne osvietenské konštrukcie; sem patrí aj vzrástajúci sa iracionalizmus v druhej polovici 19. storočia a v prvej polovici nášho storočia, v ktorom väžia aj korene svetovej katastrofy rokov 1939-1945. Vyvrcholením novovekého typu racionality sa napokon stáva rad apórií, nahromadených vnútorných konfliktov a globálnych ekologických zmien. Ako sa ukázalo, tento typ racionality "nemá dostatočné prostriedky (niekedy ani vôľu) poznať vnútorné vzťahy, vnútornú zložitosť, nelineárnu inherentnú dynamiku, samodetermináciu, sebaorganizáciu a sebatranscendenciu («samopohyb» a «samovývin») prírodných a sociálnych systémov" (s. 193).

Dnes sme svedkami erozívneho rozkladu novovekého typu racionality, ako aj pokusov o prekonanie tejto krízy. Autori sa nesnažia tento problém zľahčiť či nejako "obísť", naopak, stáva sa predmetom štvrtej kapitoly *Neklasický typ racionality*. Poukávajú na to, že "ani spor medzi filozofickým modernizmom a postmodernizmom nevybočuje z hraníc novovekého typu racionality", ale že je len "jedným zo symptómov jeho globálnej krízy" a "takto sa aj »raciálna« postmoderna javí len ako dogmatické »prevrátenie« novovekej moderny: namiesto jedného sa absolutizuje mnohé, namiesto monolitnosti sa postuluje pluralita a »rozpad celku« sa vydáva za konečný osud sveta, s ktorým sa musíme naučiť žiť" (s. 200).

Ak teda konštatujeme, že práca *Historické typy racionality* je originálna a netradičná predovšetkým pre dnešnú dobu, o to viac to platí o tejto kapitole knihy, kde autori triezvo analyzujú príznaky súčasnej globálnej krízy novovekého typu racionality na podklade jeho vlastnej, historicky podmienenej limitovanosti, pričom východisko vidia v tom, čo označujú ako konštituovanie nového, neklasického typu racionality. Neupadajú do nástrah prezentovania postmodernity ako "spásy sveta" či "globálneho všelieku", čoho sme inak často svedkami, ale v stredobode ich pozornosti sú vývinové tendencie súčasnej civilizácie v procese celosvetovej globalizácie a jej dôsledkov; svoje úvahy zameriavajú na utváranie neklasického chápania modalít ľudského ducha, na potenciál neklasickkej racionality poznania a neklasickkej racionality konania.

Nedostatok podobných kníh sme u nás pociťovali už pomerne dlhú dobu - a táto kladie mnohé otázky a dáva mnohé odpovede. Ako to však už pri podobných dielach býva, počet odpovedí je zvyčajne menší než počet rezonujúcich otázok a niektoré odpovede reagujú na otázky, ktoré v explicitnej podobe ani nezazneli. Autori nemali v úmysle poskytnúť čitateľovi "kuchársku knihu globálnych receptov", ale kriticky fundované dielo, ktorého cieľom bolo "pochopenie problému globálnej krízy novovekého typu racionality" (s. 274). Nikomu, kto sa chce seriózne konfrontovať s problémom moderny a postmodernity a nechce pritom upadnúť do zvyčajného ideologizovania tohto problému, by táto kniha nemala ujsť. Jej koniec je otvorený. Veď ako konštatujú jej autori na záver, "aj v počiatkoch neklasického typu racionality je založená celá množina jeho možných budúcich histórií" (s. 275).

Peter Zigman

Mgr. Peter Zigman
Podzámska 24
949 01 Nitra
SR